

tende diplomatariske analyse af Grønlandstraktaten og dens forarbejder. Uden her at gå ind på diskussionen af Kauffmanns – ikke altid lige nænsomme – forhold til de to grønlandske landsfogeder, forekommer den egentlige tolkning af traktaten (s. 337–62) mig at være et af bogens bedste afsnit. Noget lignende gælder fremstillingen af de danske og tyske reaktioner på traktaten og af den amerikanske anerkendelse af Kauffmanns status som uafhængig gesandt (s. 375–402, 468 ff.); blot kunde man tilføje, at havde Kauffmann forestillet sig, at gesandtskabet skulde have formel status af eksilregering, stod virkeligheden næppe mål med idéen. Det var bl. a. dette Morgenstierne i januar 1942 fastslog, da han – efter ordre fra Tryggve Lie – protesterede mod invitationen til Kauffmann til at underskrive Atlanterhavsdeklarationen (s. 489 f.).

Det vil altid være vanskeligt – og under alle omstændigheder uretfærdigt – at samle sin vurdering af en bog på en enkelt formel. Dr. Løkkegaards værk hviler først og fremmest på et overordentligt omfattende historisk rekonstruktionsarbejde; det kortlægger for første gang et centralt område i besættelsestidens danske historie på international baggrund, og det inddrager alle de relevante aspekter i undersøgelsesfeltet. Men en undersøgelse af denne art stiller tillige meget store krav til smidig problemstilling og intensiv analyse, før vurderingen af begivenheder og personer lader sig forme. Forfatteren har i høj grad rejst problemer og anlagt faste synspunkter, men hist og her synes arbejdet også at savne en vis koordination og sammenhængende analyse. Selvom dr. Løkkegaards arbejde med kilderne og hans tolkninger visse steder stiller læseren lidt usikkert, og skønt han næppe helt har kunnet gøre sig fri af Kauffmanns begrebskategorier, har han et meget klart blik for de specielle og vanskelige vilkår, besættelsen stillede denne overfor. Alle disse faktorer peger stadig frem mod bogens hovedvægt på den historiske rekonstruktion, men dr. Løkkegaards værk er samtidig en solid og stimulerende præstation.

E. LADEWIG PETERSEN

LENI YAHIL: Et demokrati på prøve. Jøderne i Danmark under besættelsen. Oversat til dansk fra hebraisk af WERNER DAVID MELCHIOR. København, Gyldendal, 1967. 502 s. 85 kr.

Nazisternes systematiske tilintetgørelse af jøderne i Europa ramte det besatte Danmark natten mellem den 1. og 2. oktober 1943, men som det vil være almindeligt bekendt, uden at Eichmann og hans folk høstede særlig mange laurbær herfor. Således lykkedes det kun Gestapo at arrestere 464 jøder, mens resten eller ialt 7220 undkom til Sverige. Den mirakuløse flugt over Øresund, der midt i ulykken og det nazistiske racevanvid

blev en åbenbaring i lige mål for ofrene som for deres hjælpere, har i efterkrigstiden flere gange lokket udenlandske skribenter og filmfolk, der uforbeholdent har ladet sig begejstre af oktoberdagens humanitære kraftindsats – et desværre ret enestående europæisk fænomen på baggrund af den udbredte passivitet hvormed befolkningerne i de fleste andre okkuperede lande så de jødiske medborgere blive slæbt til kreaturvognene. Samtidig har imidlertid også de historiske forskningscentre på det sidste rettet blikket mod nazisternes mislykkede aktion i Danmark for om muligt herigennem at nå frem til svaret på det overvældende og altdominerende spørgsmål om, hvorfor det overhovedet var muligt af sætte *die Endlösung* i værk. Problemstillingen finder vi igen i det mest betydningsfulde værk til dato, Leni Yahils *Et demokrati på prøve*, der i 1966 blev forsvaret som disputats ved det hebraiske universitet i Jerusalem, og som i 1967 udkom på dansk.

Dr. Yahils bog, der er skrevet med en umiddelbar og medrivende entusiasme for redningsmændene og deres dåd, indledes med et kort overblik af jødernes historie i Danmark. Der sættes her skel ved århundredeskiftet, da flygtningestrømmen fra øst satte ind og tilførte den hensygnende »gammeldanske« menighed nyt liv. Især fremhæves her de østeuropæiske jøders betydning for standsningen af den vidt fremskredne assimilering og for den religiøse og kulturelle besindelse som i de følgende årtier kan iagttages i København. Det er da også blandt emigranterne fra Rusland og Polen at vi finder de fleste og ivrigste zionister, og det er her at vi i trediverne noterer os de skarpeste iagttagere af antisemitismen mod syd og ser den første og stærkeste vilje til at sætte redningsaktionerne i gang. Om de danske myndigheders indvandringspolitik hedder det kort og godt at den ikke udmærkede sig fremfor andre landes, eller sagt med andre ord: man keredede sig kun lidt om flygtningene og skøttede først og fremmest sig selv!

Dr. Yahils fremstilling genspejler i dette afsnit den standende diskussion mellem assimilationsjødernes og zionisterne om ansvaret for katastrofen – et af bogens temaer, som udvikles nærmere i et følgende kapitel om jødernes stilling under okkupationen. Der gives her et overbevisende billede af menighedens kompromisløse tilslutning til forhandlingspolitikken og dens faste vilje til at undgå ethvert skridt der kunne bringe den danske regering i forlegenhed og provokere tyskerne ud i aktion. Derfor bekæmpede de jødiske organisationer alle tilløb til en illegal aktivitet indenfor samfundets rammer, ja, man modsatte sig endog selv den mindste forberedelse til flugt. Alene en gruppe unge aktivister blandede de zionistiske landbrugspionerer nægtede at lade stå til og tog skæbnen i deres egen hånd, men deres planer blev afsløret, og de blev ved politiets hjælp belært om den rette vej. Dr. Yahil er selv af zionistisk observans og kan ikke stå neutral i denne konflikt. Netop i Danmark hvor jøderne havde

nået de største resultater i emancipation finder hun således i oktober 1943 det stærkeste bevis for at tilpasningen og assimileringen ikke er nogen farbar vej til ligestilling og »normalisering« for det jødiske folk. Denne vej kan kun gå over Israel (s. 334–35). »Ret beset var og forblev jøderne i Danmark hele tiden et objekt – et objekt for forfølgelse og et objekt for redning, et objekt for andres politiske afgørelser – tyskernes afgørelser og danskernes afgørelser« fastslår hun i sin konklusion (s. 336). Mange jøder vil være uenige med hende på dette punkt, og det er tvivlsomt hvor overtydet de vil føle sig af bogens videnskabelige argumentation.

Udfra en dansk læsersynsvinkel tilhører ovennævnte og lignende generelle betragtninger imidlertid udenværkerne, for bogens saglige tyngdepunkt ligger i fremstillingen af jødespørgsmålets stilling i den tyske okkupationspolitik fra den 9. april 1940 og frem til deportationen 3½ år senere. Det er også set fra videnskabeligt hold her den egentlige forskerindsats ligger med inddragningen af hidtil ukendte aktstykker fra Auswärtiges Amts og SS-organisationens arkiver og med en dybtgående analyse af omstændighederne omkring den rigsbefuldmægtigedes tvetydige stilling i krisedagene og hans bekendte telegram af 8. september, nr. 1032, der anbefalede at gennemføre *die Endlösung* i Danmark. Hertil får vi i tilgift i et appendix et stykke udenrigsministeriel institutionshistorie med hovedvægten lagt på understatssekretær Luthers og Abt. »Deutschland«s placering og virke samt yderligere omkring tyve siders redegørelse for dr. Bests karriere inden ankomsten til Danmark. Stykket er et forsøg på at kaste lys ind over dr. Bests gådefulde manøvre i septemberdagene gennem en »faktisk, ideologisk og psykologisk« analyse af hans tankesæt og karakter, og det meste af stoffet præsenteres her for første gang på dansk. Men det er klart at essayet kun kan være begyndelsen. I hvert fald vil de færreste føle sig tilfredsstillet af en så enkel psykologisk forklaring som at nøglen til Bests karriere bør søges i sublimeringen af et aldrig overvundet pubertetskompleks (s. 357). Heller ikke SS-generalens personlige holdning til antisemitismen kan endnu siges at være tilstrækkeligt belyst, og det er i hvert fald næppe særlig givtigt at forsøge at isolere hans mulige »teoretiske« antisemitisme fra hans praktiske udøvelse heraf. Dr. Best var en funktion af et autoritært system og må vel nok først og fremmest anskues i lyset heraf (se f.eks. generelt T. W. Adorno o.a., »The Authoritarian Personality«, N.Y. 1950). Forrest i undersøgelsesbilledet står dog fortsat en nøje granskning af det politiske forløb i september- og oktoberdagene. Jeg vil i det følgende komme nærmere ind herpå.

Selve jødeaktionen og dens forpurring samt flugten over Sundet til Sverige og tilværelsen her og i Theresienstadt skildres indgående på bogens sidste 200 sider. Kapitlerne er overvejende sammenskrevet på grundlag af allerede kendte publikationer men med et vist tilskud fra modstandsarkiverne og af beretningsstof. Størstedelen af fremstillingen vil

således ikke være ny eller overraskende for et dansk publikum, men det er nyttigt at vi nu har fået en fyldig og samlet oversigt over hele emnet. Det noteres at fremstillingen af jødernes stilling i Sverige og deres generelle holdning til modstandskampen har ført til en særdeles skarp polemik mellem bibliotekar Jul. Margolinsky («Jødisk Orientering», april 1967) og forfatterinden («Information» 1.6.67). Striden drejer sig om den kritik der allerede var fremme i tiden mod jøderne for i eksilet at unddrage sig de fælles forpligtelser i kampen mod nazismen (f.eks. ved at holde sig tilbage fra Brigaden), en kritik der igen har givet Leni Yahil anledning til forskellige refleksioner over de antisemitiske strømninger blandt flygtningene i Sverige og sidenhen efter kapitulationen i Danmark. Årsagen finder hun i den almindelige krigspsykose (s. 314 og 323), men samtidig fremsætter hun også som en generel opfattelse at da danskernes holdning mere bundede i en »frihedselkende befolknings kærlighed til demokratiet end til jøderne«, bortfaldt den ubetingede solidaritet med de jødiske landemænd, da skæbnefællesskabet sprængtes efter flugten (s. 314). Forklaringen virker ikke særlig overbevisende, og tilbageslutningen til 1943 fra – synes det – en betydelig overdimensionering af stemninger i 1944/45 er i alt fald uden grundlag i kilderne. Om redningsaktionen hedder det endelig generelt at den skabte den brede folkelige basis for modstandsbevægelsen (s. 204), og et andet sted at den direkte betød vendepunktet i overgangen fra passiv til aktiv modstand (s. 245; se også s. 223); ja, for at der ikke skal være tvivl tillægger Leni Yahil tyskerne en stille undren over at et så »stiltfærdigt, pænt og omgængeligt folk« kunne rejse sig imod dem bare på een nat (s. 204 og 243). Trods jødeaktionens utvivlsomt betydelige stemningsskabende funktion og dens afgørende rolle i udviklingen af det illegale rutenet kan dr. Yahils betragtninger ikke bære. I hvert fald turde det have bragt lidt mere balance i vurderingerne med en henvisning til stemningsekspllosionen og generalstrejkerne i augstdagene, der involverede nok så mange personer i direkte konfrontation med Værnemagten som jødeflugten. Men her skorter det simpelthen dr. Yahil på kontant viden.

Det forekommer rimeligt at en udlænding der giver sig i kast med et stykke dansk historie og som ikke mindst p.g.a. sprogvanskelighederne må slide brødt i det for at tilegne sig den nødvendige baggrundsviden bør have en vis margin for misforståelser og fejl. Den læser ville være en snæversynet pedant som ikke gerne betalte en sådan pris for at få nye, forfriskende synspunkter og hidtil ukendt materiale ind. Det må da også siges at dr. Yahil har brug for en sådan margin, for bogen er fuld af fejltagelser og mangler især for de politiske afsnits vedkommende og afslører fra tid til anden en stærk usikkerhed i bedømmelsen af fundamentale besættelsesforhold og -sammenhænge. Ser vi bort fra oplagte dateringsfejl (s. 54, 56 og 116) og andre skønhedspletter (s. 117 og 452) samt forskellige sprog-

forbistringer (s. 126 og 345) skyldes de fleste misforståelser Leni Yahils vanskeligheder med at holde den nødvendige distance til sine skriftlige forlæg. Hun er for afhængig af dem til at kunne bestemme deres tendens og formår derfor ikke at afbalancere de forskellige udsagn mod hinanden. Med en henvisning til Mogens Fogs forord i »Frit Danmarks Hvidbog« omtales noteudvekslingen efter den 9. april således som »aftalen« (s. 46) og senerehen ligeud som den »underskrevne aftale« (s. 145); Staunings og Scavenius' taler bekræfter i forfatterindens øjne at de to statsmænd havde »nogen sympati« for Tyskland (s. 46), mens den legale presse med en generel henvisning til Bindsløv Frederiksen karakteriseres som »modig, udholdende og disciplineret« (s. 400); samtaler med Frode Jacobsen og adgang til hans beretning gør denne til den tidlige modstands egentlige arkitekt (s. 205-06), uden at Dansk Samling eller Frit Danmark for slet ikke at tale om kommunisterne overhovedet nævnes. Af og til skorter det også på indenadslæsning. Om rigsdagsvalget i marts 1943 hedder det således, at dets formål var at samle befolkningen omkring regeringen og at dette også blev opnået (s. 114); og senere kan man direkte læse, at befolkningen tilkendegav sin modstand mod besættelsesmagten ved at stemme på regeringen (s. 244). Det turde være en af de få udlægninger der ikke blev anlagt på valgresultatet, endskønt dette blev kommenteret mere forskelligartet end noget andet valg både før og siden, og Hartvig Frisch, hvis »Danmark besat og befriet« her er kilden, siger da også noget andet (s. 301).

Eksemplet er imidlertid kun et blandt flere på at dr. Yahil har vanskeligt ved at lodde dybden i den kløft som kampen for eller imod forhandlingspolitikken skar gennem befolkningen og helst alene noterer sig samlingen og fællesskabet – et forhold der ikke kan undgå at få vide konsekvenser for hovedkonklusionen. Således hedder det også udjævnende om Scavenius' rolle den 28.8.43 at han, trods det at han var den fremmeste repræsentant for samarbejdslinjen, »ikke tøvede med at stille sig i spidsen for folkerepræsentation og regering i krisens time og selv afbryde samarbejdet« (s. 110), en helt misforstået opfattelse af statsministerens holdning, der var dikteret af den erkendelse at regeringen ikke havde magtmidler til at opfylde de tyske krav og derfor måtte gå af, men som iøvrigt fortsat tilstræbte et »samarbejde« med regeringen i Berlin. Det er da også kun denne manglende erkendelse af de indrepolitiske brydninger som kan få Leni Yahil til at aflæse et stemningsskred fra Alsing Andersens såkaldte »chauvinistcirkulære« den 2. september og indtil den »selvsamme« person få uger senere kastede sig ind i redningsaktionen for jøderne (s. 244); for der er intet modsætningsforhold mellem de to handlinger; »chauvinistcirkulæret« var rettet mod de *indre* fjender, kommunisterne og de ultranationale, og blev forsvaret så sent som på den socialdemokratiske kongres i sommeren 1945, mens et angreb

på jøderne – som stærkt understreget af Leni Yahil selv – fra første besættelsesdag ville have råbt vagt i gevær til politikerne. Hele dette vigtige kompleks er imidlertid behandlet meget overfladisk i bogen.

Ellers noterer man sig for hovedlinjerne mindre betydningsfulde men iøvrigt ret væsentlige misforståelser som at dr. Yahil lader Terboven støtte sig til Quisling (s. 22), endskønt han modarbejdede ham, at Nimandsudvalget uformidlet gøres til den vigtigste faktor i det politiske liv (s. 46), at Leni Yahil lader den »skjulte ministerkrise« i sensommeren 1941 udspringe af kommunistinterneringen (s. 54), skønt denne var uden påviselig betydning for fremstødet mod Scavenius, og at hun lader dr. Best den 27.10.42 få samme instrukser af Hitler som v. Hanneken en måned tidligere (s. 111), skønt disse faktisk var væsensforskellige. Om den modstandspolitiske situation i sommeren 1942 hedder det endelig, at sabotagen stadigvæk øgedes ligesom den britiske hjælp til den danske modstandsbevægelse, mens det i virkeligheden forholdt sig således at sabotagen først lige var så småt begyndt, at den direkte hjælp fra London på dette tidspunkt bestod af et par afmægtige faldskærmsagenter med besked fra S. O. E. om ikke at foretage sig noget som helst, og at modstanden endnu så langt fra kunne bære titel af bevægelse men i højden kaldes opposition.

Dr. Yahil benævner flere steder i sin bog jødespørgsmålet som *vejrhanen* i det dansk-tyske forhold (s. 51, 53 og s. 105). Det er efter min mening et uheldigt udtryk, fordi billedet let kan fremkalde associationer om at nazisternes holdning til jøderne skulle virke som en fintmærkende registrator for selv den mindste smule modvind i besættelsesrelationerne – og det er jo ikke tilfældet. For ikke een af okkupationsårenes kriser til og med august 1943 var udsprunget af antijødiske trusler eller foranstaltninger, og både første og sidste gang vejrhanen drejede sig i sit hængsel var natten til den 2. oktober 1943. I Leni Yahils konklusion hedder det da også at problemet aldrig blev »det store og afgørende spørgsmål i begivenhedernes midtpunkt« og at der aldrig blev »forhandlet eller trukket tov om det« (s. 84). Langt præcisere er forfatterinden derfor, når hun sammesteds karakteriserer jødespørgsmålet som *prøvestenen* på forholdet mellem besættelsesmagten og den danske regering (s. 51 og 84), fordi hun dermed klart har defineret jødernes uindskrænkede retsstilling som et af de tre store princippunkter i forhandlingspolitikken overhovedet. Her var regeringen kompromisløs, det vidste man i Berlin, og så længe man dér ønskede 9. april-ordningen opretholdt, kunne racisterne ikke røre de forhadte i Danmark. Der er således her tale om et omvendt proportionalt forhold mellem jødespørgsmålets *ideologiske* betydning og den rolle det *faktisk* kom til at spille i den løbende politik.

Til trods for denne slutning, som også er Leni Yahils, konstaterer

man i hendes fremstilling af de tre første besættelsesår en udtalt tendens til at overdimensionere antisemitismens plads i den praktiske politik. Om Telegramkrisen kan man således læse, at den troligt ledsagedes af jødespørgsmålet »ligesom alle andre politiske krisesituationer« (s. 78 og hertil s. 54). Imidlertid nævner dr. Yahil foruden denne fra 1942 kun Antikominternkrisen fra året før, og i ingen af de to tilfælde kan dokumentationen overbevise om at der var en reel fare på færde. Tværtimod har man for Antikominternkrisens vedkommende svært ved at tolke de samtidige kilder som andet end et stort dementi af at man i Berlin skulle have besluttet at rejse jødespørgsmålet i Danmark (s. 53-67). Alligevel taler Leni Yahil om at initiativet blev taget af »ekstreme kredse« der tog sigte på at fremkalde »vidtrækkende beslutninger« og en »drastisk ændring« af situationen (s. 61), en påstand der er uden bund i kilderne. Ganske vist henvises der her til to telegrammer fra henholdsvis v. Renthe-Finks og v. Grundherr's hånd (note 53), men deres baggrund er stemningskrisen i Danmark efter chocket ovenpå pagtindgåelsen, og de siger intet som helst om radikale fremstød i Danmark eller i Berlin. Så er der mere hold i fremstillingen af begivenhederne året efter (s. 69-79), hvor det ikke kan betvivles at de danske jøders skæbne drøftedes på allerhøjeste sted, Auswärtiges Amt, men hvor det fortsat er uhyre vanskeligt at bedømme, hvor kandestøberierne og de tomme trusler holder op og realpolitikken begynder. I hvert fald forekommer det helt ude af trit med proportionerne som her at tildele drøftelserne i Berlin katastrofens omfang (s. 75). Spørgsmålets reelle betydning tør vel også udlæses deraf, at man overhovedet ikke ser det nævnt under Telegramkrisens konferencer i oktober, hvor der ellers blev gjort status over Danmark, så det forslog. Årsagen til at dr. Yahil i disse afsnit har mistet kontrollen over stoffet ligger imidlertid tydeligvis i hendes makkerskab med den tidligere rigsbefuldmægtigede, v. Renthe-Fink, der i sit livs aften har bidraget til historieforskningen med tre store memoranda om sit politiske virke i Danmark. Disse beretninger, hvis klare formål det er at finpudse den renthe-finkske glorie ved at male fanden på væggen i Berlin, benytter Leni Yahil med forbavsende ukritisk sans, hvilket kan undre så meget desto mere, som hun senere affærdiger en fuldstændig tilsvarende kildegruppe som værdiløs, nemlig efterkrigsudtalelserne fra dr. Best (s. 119). Afhængighedsforholdet af den tidligere gesandt kan give sig nok så barokke udslag, som når denne f. eks. uimodsagt kan bedyre at han anbefalede at man finansierede D.N.S.A.P. som det »mindre onde« (s. 60), eller når han senere vil hævde, at hans voldsomme fremstød overfor Scavenius den 24.8.42 vedrørende stemningsfaldet og sabotagen i virkeligheden skal læses som en art redningsaktion for jøderne (s. 72).

Det er dr. Yahil's grundsynspunkt at først v. Renthe-Fink og efter ham

dr. Best under forhandlingspolitikkenes nødvendighed gjorde hvad de kunne for at bremse og sabotere de antisemitiske udspil fra Berlin. Opfattelsen er så veldokumenteret, at den ikke behøver nærmere kommentarer, og den anførte kritik har da heller ikke taget sigte på at rokke herved. Netop på denne baggrund er det imidlertid, at dr. Bests initiativ den 8. september forekommer så inkonsekvent og gådefuldt. Selv hævdede han i retten at telegrammets formål i virkeligheden var at standse den jødeaktion som han havde fået at vide var på vej ved at pege på de katastrofale konsekvenser den ville få, og han henviste yderligere til at han, da aktionen blev uundgåelig, direkte havde advaret jøderne gennem sin fortrolige, den skibsfartssagkyndige, Duckwitz. Byretten fæstede imidlertid ikke lid til denne forklaring, men holdt sig til ordlyden af telegrammet og dømte Best til døden. Men da sagen kom for landsretten, havde forsvaret fundet frem til et kronvidne, v. Sonnleithner fra v. Ribbentrops Bureau, der kunne bekræfte at det var ham der umiddelbart før den 8. september telefonisk havde givet dr. Best en underhåndsmeddelelse om Hitlers beslutning; han kunne yderligere henvise til at han for at gardere sig samtidig havde oplyst Auswärtiges Amt herom, og at telegrammet måtte findes i arkiverne dér. Resultatet blev at Best frikendtes for at have anstiftet jødeaktionen og i 1950 fik reduceret sin straf til tolv år. Dr. Bests version og v. Sonnleithners og Duckwitz' udsagn er i det store og hele blevet godtaget af de historikere der har arbejdet med emnet (se f. eks. H. Frisch III, s. 48–50, og J. Hæstrup: Til landets bedste, s. 134–138), uden at man iøvrigt har søgt at efterprøve tyskernes forklaringer nærmere. Det er derfor dr. Yahils store fortjeneste at hun for første gang systematisk har gennemgået aktpakkerne i Auswärtiges Amt for at få afdækket hele den tyske baggrund for aktionen og bestræbelserne har da heller ikke været forgæves. Således har hun f. eks. fundet v. Sonnleithners telegram, der imidlertid viser sig ikke at være fra den 7. eller 8.9. men derimod er dateret så sent som den 18., hvorved grundlaget for historien om underhåndsmeddelelsen falder væk. Hertil kan kun yderligere påvises at hele sagsbehandlingen i ministeriet tager sit udgangspunkt i dr. Bests fremstød den 8.9., således at der skulle være meget stærke indicier for at aktionen faktisk udløstes af det famøse telegram. Forklaringen på dette desperate skridt finder Leni Yahil da i den rigsbefuldmægtigedes bestræbelser på at generobre sine tabte positioner fra v. Hanneken efter den 29. august, fordi han kunne regne med at en aktion mod jøderne ville skaffe ham de store politistyrker til landet som var nødvendige for at afbalancere Værnemagtens indflydelse. (At Best i forlængelse heraf skulle have forsøgt at underlægge sig hele det militære efterretningsapparat er en lapsus, der skyldes Leni Yahils forveksling af Geheime Feldpolizei med Abwehr (s. 125–126); men GFP

var kun en del af efterretningsvæsenet, nemlig dettes eksekutive organ). Jødedeportationen blev således kun et påskud for det egentlige mål, der gjaldt magten i Danmark (s. 333), og derfor kunne den også roligt saboteres (s. 136-137). Alligevel tør man ikke følge dr. Yahil, når hun konkluderer at Best – og *han alene* – var ansvarlig for at jødeaktionen kom i stand (s. 119). Trods alt var forholdet næppe så enkelt. Danmark var i 1943 det eneste besatte land, der endnu ikke var blevet ramt af *die Endlösung*, og det må efter den 29. august have stået den rigsbefuldmægtigede klart, at aktionen nu kunne ventes hver dag. Den norske historiker Sverre Hartmann vil da også i en kommentar i »Kristeligt Dagblad« den 5.10.68 hævde at planerne for en aktion mod de danske jøder var i fuld udvikling allerede i august måned, og selvom det ikke har været muligt at efterkontrollere hans kilder – der nævnes således en situationsberetning fra Armeeoberkommando Norwegen den 30.8. – tyder de i hvert fald på, at Leni Yahils ord ikke er de sidste der er sagt i denne sag.

Når flugten over Øresund lykkedes, spillede flere faktorer ind, hvoriblandt det ringe antal jøder, det neutrale Sveriges nære beliggenhed og samtlige tyske instansers modvilje mod aktionen hører til blandt de fremmeste; hertil kommer så den bevidste vilje i befolkningen til en virkelig kraftindsats for at hjælpe. Om afvejningen af disse faktoreres rolle i flugtbilledet er der sagt forskelligt. Dr. Yahil lægger imidlertid afgørende vægt på den sidste forudsætning, der figurerer i hendes komponentskema som »det danske folks særlige karakter med dets moralske niveau og kærlighed til frihed og demokrati« (s. 22). Det er da hendes hovedsynspunkt, som bogen skal bevise, at det tyske overgreb blev en udfordring til demokratiet, og at befolkningens reaktion viste at det »humane demokrati« bestod sin prøve (s. 341). Vi vil gerne tro hende, men må dog samtidig konstatere at hendes undersøgelse ikke har bragt spørgsmålet mange skridt nærmere sin løsning, for den går kun på overfladen. Således tales der uhyre generelt om at det danske folk var dybt forankret i demokrati og menneskelighed (s. 48), ubestemt om danskerne som et »normalt« folk i modsætning til de »unormale« tyskere (s. 330) og vildledende om at ledelsen kunne stole ubetinget på hver enkelt borger (s. st.) og at den nationale disciplin blev opretholdt uden nogen form for tvang (s. 47) – udtryk og begreber som snarere hemmer end fremmer en virkelig forståelse af den generation som dr. Yahils bog er blevet en hyldest til.

HANS KIRCHHOFF